

R (05)

Rodis

JOURNAL OF MEDIEVAL
AND POST-MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY

Les muralles de les viles en època medieval. Poliorcètica, simbolisme i urbanisme

The walls of the towns
in medieval times.
Polyorcetic, symbolism
and urbanism

CR

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement
Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

www.documentauniversitaria.media/rodís

R (05)

Rodis
JOURNAL OF MEDIEVAL
AND POST-MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement
Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Comitè Social de la UJG
Cambra de Comerç

Rodis. Journal of Medieval and Post-Medieval Archaeology - 05

© Material editorial i organització / [Editorial material and organization](#):
Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / [Content and figures](#): els autors / [the authors](#)

Equip editorial, objectius de la revista i instruccions per als autors i política editorial
/ [Editorial team, magazine objectives and instructions for authors and editorial policy](#):
www.documentauniversitaria.media/rodiss

La coordinació del dossier forma part del projecte quadriennal de recerca finançat per la
Generalitat de Catalunya «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna.
La vila de Roses com a paradigma.»

Contacte / [Contact](#):

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic
cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 45 82 90

ISSN: 2604-6679

DOI: [10.33115/a/26046679/5](https://doi.org/10.33115/a/26046679/5)

ÍNDEX / INDEX

DOSSIER

LES MURALLES DE LES VILES EN ÈPOCA MEDIEVAL. POLIORCÈTICA, SIMBOLISME I URBANISME

THE WALLS OF THE TOWNS IN MEDIEVAL TIMES. POLYORCETIC, SYMBOLISM AND URBANISM

Dai castelli tardoantichi ai borghi fortificati del bassomedioevo

From Late Antique Castles to the Fortified Villages of the Late Middle Ages

7

Gian Pietro Brogiolo

Le renouveau des fortifications villageoises en Languedoc Méditerranéen au bas moyen âge: l'exemple de trois villages du Gard Rhodanien (xive-xve siècle)

The renewal of village fortifications in Mediterranean Languedoc in the early Middle Ages: the example of three villages in the Gard rhodanien (14th-15th centuries)

29

Dominique Baudreu, Frédéric Loppe, Rodrigue Tréton

Les muralles de Montblanc i d'altres poblacions mitjanes de les comarques tarragonines gènesi, procés constructiu i evolució posterior

The walls of Montblanc and other medium-sized towns in the Tarragona region: genesis, construction process and evolution

57

Josep M. Vila i Carabasa

CELLERES I VILES FORTIFICADES DE LES TERRES GIRONINES (SEGLES XI-XIV). Evidències a partir de la documentació escrita

Celleres and fortified small-towns in the Girona area (11th-14th centuries). Evidence from written documentation

81

Elvis Mallorquí

Les muralles de Besalú

The Besalú walls

113

Jordi Sagrera

Les muralles del monestir de Santa Maria i la vila de Roses a l'edat mitjana
The walls of the monastery of Santa Maria and the town of Roses
in the Middle Ages 125

Lluís Palahí, Marcel Pujol, Xavier Aguelo

Les muralles medievals i modernes de Sant Martí d'Empúries noves dades a partir de les excavacions al carrer de la Francesa
The medieval and modern walls of Sant Martí d'Empúries: new data from the excavations in Francesa street 151

Marc Bouzas, Pere Castanyer, Elisa Hernández, Marta Santos, Joaquim Tremoleda

El recinte emmurallat de la vila d'Ullastret: anàlisi i evolució a partir de les darreres intervencions
The walled enclosure of the village of Ullastret: analysis and evolution from the most recent interventions 167

Ferran Codina, Laia Muntaner, Gabriel De Prado, Carles Roqué

«Wallsapes»: evolution of the Marano hill fortifications (Cupra Marittima - Italy) through materiality and perceptions 191

Margherita Ferri, Tommaso Frattin, Alvise Merelli, Alessandro Alessio Rucco

VARIA

La casa urbana unifamiliar a Girona durant l'alta edat mitjana (segles x i xi). Dades documentals i arqueològiques
The urban single-family house in Girona during the High Middle Ages (10th and 11th centuries). Documentary and archaeological data 209

Josep Maria Nolla

L'espai termal de les Caldanelle (Civitella Paganico – Grosseto). Noves perspectives per al termalisme medieval
The thermal area of Caldanelle (Civitella Paganico - Grosseto). New perspectives for medieval thermalism 231

Edoardo Vanni, Benedetta Baleani, Cleo Barbafiera, Marco Fronteddu, Debora Quaglia

Pages	Received date	Acceptance date
151-166	2022-07-04	2022-10-14

LES MURALLES MEDIEVALS I MODERNES DE SANT MARTÍ D'EMPÚRIES

NOVES DADES A PARTIR DE LES EXCAVACIONS AL CARRER DE LA FRANCESA

THE MEDIEVAL AND MODERN WALLS OF SANT MARTÍ
D'EMPÚRIES: NEW DATA FROM THE EXCAVATIONS IN
FRANCESA STREET

DOI: [10.33115/a/26046679/5_7](https://doi.org/10.33115/a/26046679/5_7)

Marc BOUZAS, Pere CASTANYER, Elisa HERNÁNDEZ, Marta SANTOS,
Joaquim TREMOLEDA

Paraules clau

Sant Martí d'Empúries, muralles, època medieval, època moderna

Keywords

Sant Martí d'Empúries, walls, middle ages, modern history

Marc BOUZAS

Col·laborador Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries

Pere CASTANYER

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries

Elisa HERNÁNDEZ

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries

Marta SANTOS

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries

Joaquim TREMOLEDA

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries

Resum

El present treball pretén aglutinar, sintetitzar i posar al dia el coneixement que es té fins al moment sobre les muralles d'època medieval i moderna de Sant Martí d'Empúries. A aquest efecte es recullen les fonts escrites així com orals i fotogràfiques que ja eren conegudes i publicades i, com no podia ser d'altra manera, les dades arqueològiques. Les dades arqueològiques procedeixen principalment de tres etapes de la recerca: les informacions recollides per Emili Gandia a principis del segle xx, les excavacions de Martín Almagro al 1962 i la recent excavació de l'hivern del 2021, que ha permès datar el pany nord de la muralla de finals del segle xv.

Abstract

The present work aims to bring together and synthesize the knowledge we have so far about the medieval and modern walls of Sant Martí d'Empúries. To this end, written as well as oral and photographic sources will be analysed, as well as, obviously, archaeological data. The archaeological data come mainly from three stages of research: the information collected by Emili Gandia in the early twentieth century, the excavations of Martín Almagro in 1962 and the recent excavation in the winter of 2021. This last excavation has allowed us to date the northern wall to the late fifteenth century.

LES MURALLES MEDIEVALS I MODERNES DE SANT MARTÍ D'EMPÚRIES

NOVES DADES A PARTIR DE LES EXCAVACIONS AL CARRER DE LA FRANCESA

INTRODUCCIÓ

En aquest treball es presenten una sèrie de noves dades referents a les muralles medievals i modernes de Sant Martí d'Empúries. Les muralles, omnipresents en el traçat de la vila, són un element gairebé desconegut arqueològicament. De fet, l'excavació preventiva que es dugué a terme a l'hivern del 2021 fou la primera, després de les campanyes de Martín Almagro de principis de la dècada de 1960, que ha afectat directament la muralla. Si bé moltes de les vicissituds ocorregudes a les muralles al llarg dels segles són ben documentades i repetides per diferents historiadors, les dades arqueològiques són molt escasses. És per això que en aquest treball es pretén, en primer lloc, recopilar les informacions diverses sobre les muralles medievals i modernes de Sant Martí d'Empúries i, en segon lloc, detallar i descriure les excavacions que s'hi han dut a terme i les notícies arqueològiques que fins a data d'avui se'n tenen.

A aquest efecte, es dedicarà un apartat a aplegar el que s'explica en fonts escrites, moltes ja recollides en bibliografia moderna, que afecti directament a les muralles medievals i modernes. De la mateixa manera també es presenten alguns testimonis orals i fotogràfics de principis del segle xx que permeten apreciar alguns aspectes i elements de les muralles avui dia perduts. S'incidirà en les excavacions d'Emili Gandia i de Martín Almagro, principalment aquelles que afectaren la muralla, i, finalment, es detallaran els resultats de la intervenció arqueològica realitzada l'any 2021. Es pretén aportar informació relacionada amb la datació de la construcció del pany nord de la muralla, i contribuir així al coneixement de les muralles, aglutinant tot el que se'n té, per servir de base a futurs estudis sobre aquest tema.

Les troballes arqueològiques de Sant Martí d'època medieval i moderna

El coneixement del nucli medieval de Sant Martí es deu principalment a les excavacions que es dugueren a terme durant els anys noranta del segle passat, tant en el context de les renovacions de la plaça Major i plaça Petita del poble com en intervencions preventives en domicilis particulars. L'ocupació de Sant Martí comença ja en èpoques tan reculades com el bronze final i l'edat del ferro i, de fet, ha estat habitat pràcticament de manera ininterrompuda fins a l'actualitat.

Concretament d'època medieval i moderna es coneixen diverses restes arqueològiques. A la plaça Petita es documentaren un total de 5 sitges amb cronologies alt-medievals i fins a 28 d'aquestes estructures es van documentar en excavacions a la plaça Major de Sant Martí (Aquilué, Burés 1999b, 423-425). No es coneixen d'aquest primer moment medieval restes estructurals de cap tipus.

Pel que fa al període baixmedieval destaquem que encara que no s'hagi excavat en extensió la zona del castell, es coneix, a través de les excavacions a la plaça Major, que hi havia un fossat en ús almenys des del segle XIV (Aquilué, Burés 1999b, 429). De mitjans del segle XV, de la guerra civil catalana, cal destacar-ne la troballa de diferents projectils, bombardes, dins un antic pou a la plaça Petita (Aquilué, Burés 1999b, 429).

D'època moderna tampoc en resten estructures clares, llevat d'alguns materials i monedes associades en molts casos a enterraments, a excepció d'un motlle de campana trobat a la plaça Petita, que es pot associar a la construcció de l'església del segle XVI (Aquilué, Burés 1999c, 450-452).

LES MURALLES DE SANT MARTÍ

La muralla de Sant Martí d'Empúries conserva actualment uns 260 metres lineals de traçat, dels vora 460 que haurien existit en un principi per poder encerclar la població (fig. 1). Tot i que el seu estat de conservació és molt desigual, alguns trams, el nord i l'oest, conserven encara en alguns punts el pas de ronda, de més o menys un metre d'ample, merlets, d'un màxim de 2 metres d'alt conservat, i espitlleres, mentre que en altres punts el traçat ha desaparegut completament o parcial, engolit la majoria de casos per les edificacions contemporànies.

El traçat perdut es pot reconstruir, d'una banda, principalment a partir del que avui dia és encara visible i, de l'altra, en base a la documentació planimètrica que va generar un intent de conversió de la muralla en fortalesa —que mai es va dur a terme— i que permet deduir per on anava la muralla en els trams perduts actualment (fig. 2). Mereix una atenció particular el plànol de l'any 1710, de l'enginyer militar francès Louis-Étienne Prettessaille, on s'aprecia com havia de ser aquesta fortalesa

Fig.1. Ortofotografia de Sant Martí en l'actualitat, que permet constatar que el traçat de la muralla només és visible en els panys nord i oest, mentre que el pany sud és inexistent i el pany est només conserva un tram del seu traçat al nord de l'església. Font: <http://www.icc.cat/vissir3>

(Castells, Catllar, Riera 1994, 531). Encara més important, per sota de la projecció dels nous baluards, es pot observar, amb un traç negre, per on passava la muralla a principis del segle XVIII.

Cal destacar que es desconeix si el traçat ha variat o no al llarg dels segles, és a dir, si s'ha ampliat o reduït un recinte que ja estava teòricament definit des d'època hel·lenística. S'ha plantejat que en alguns punts la muralla medieval es recolza directament sobre una muralla de blocs rectangulars de pedra sorrenca, que pertanyerien a una hipotètica muralla hel·lenística (Almagro 1964, 97-98). Aquesta hipòtesi no té un fonament arqueològic altre que la pròpia tipologia dels blocs, cosa que no és suficient per afirmar que la muralla medieval es fonamenta en un precedent hel·lenístic. De fet, seria possible que fossin blocs reaprofitats del poblament grec de Sant Martí o fins i tot d'edificis de les antigues ciutats grega i romana d'Empúries. Altres investigadors han qüestionat la datació d'aquesta muralla en època hel·lenística, proposant una cronologia d'època baix-imperial, tot i que tampoc s'aporten arguments concloents (Aquilué, Burés 1999a, 389; Nolla 1993, 214-216; Nolla, Tremoleda 2015, 34-36).

En síntesi, no es pot determinar si el traçat que es manté avui dia de la muralla és similar al que hauria tingut originalment ni en època antiga ni en època altmedieval i només es pot afirmar que la fesomia actual de la muralla es configura en època baixmedieval i moderna.

Les muralles de Sant Martí segons les fonts escrites i orals

La primera menció que es recull en les fonts bibliogràfiques¹ sobre les muralles d'Empúries data de l'any 843 i es refereix a l'actual nucli de Sant Martí com «infra muros Emporias civitate». Aquesta frase evoca almenys un recinte tancat a Sant Martí però no es pot saber a quin recinte s'està referint, és a dir, no se sap si encara podrien haver-hi trams de muralles baix-imperials en peu o si en canvi refereix a una hipotètica muralla altmedieval.

En qualsevol cas, imaginem que aquestes muralles d'època altmedieval degueren patir els saquejos normands de finals del segle IX i principis del segle X (Badia 1978, 134). Malgrat que és impossible saber l'afectació d'aquests saquejos a les muralles de Sant Martí, sí que sabem que van causar la destrucció de l'església, fet conegut a partir de la lectura d'una de les inscripcions que encara es conserven avui a sobre de la porta d'entrada de l'actual església. La inscripció en qüestió, datada del 926, relata com Gausbert refà l'església, que

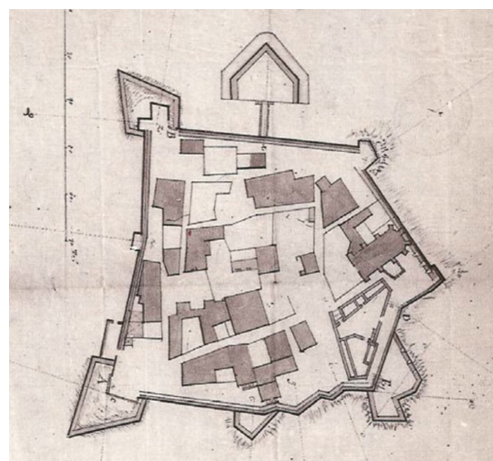

Fig. 2. Plànol del nucli de Sant Martí d'Empúries, fet per l'enginyer militar Louis-Étienne Pretteseille, datat del 27 de desembre de 1710 (Castells, Catllar, Riera 1994, 531). Font original: Ministère de la Défense. SHAT. Archives Génie. Article 14. Château de Vincennes.

¹ Recollida per Pere de Marca a *La Marca Hispànica*. c. 928.

estava en ruïnes i se'n destaca que estava consagrada a Sant Martí (Cobos, Tremoleda, Vega 2010, 56-57).²

Les següents mencions a possibles afectacions a la muralla de Sant Martí corresponen ja al segle XIII, concretament a l'any 1285, quan Guillem de Lodeva va incendiar Empúries en el context de la creuada contra Pere II (Badia 1978, 134).³

Gairebé dos-cents anys més tard, Sant Martí d'Empúries es rendeix, primer a Joana Enríquez, el 1467, i al duc de Lorena un any més tard, al 1468, en el context de la guerra civil catalana. Un cop finalitzada aquesta transició de poder, sembla que el nucli de Sant Martí va quedar greument destruït (Badia 1978, 134). Tanmateix cal dir que no es pot saber l'abast d'aquesta destrucció, en qualsevol cas costa d'imaginar una destrucció total de tot el recinte i, en canvi, sembla més plausible una inutilització d'algun dels panys de muralla. I més encara si considerem que poc temps després, ja a les darreries del segle XV, Joan II donà el castell d'Empúries al cavaller Pere Torroella, fent-lo responsable d'arreglar les muralles (Badia 1978, 134). S'entén doncs que aquest podria ser un moment de reformes i de canvis en la fesomia de les muralles de Sant Martí. Com s'exposarà posteriorment es proposa una datació del segle XV per la fonamentació de part del pany nord de la muralla.

Seguint amb la relació d'atacs i afectacions a la muralla, es coneixen encara dos atacs més en època moderna. El primer, l'any 1640, per part de Felip IV i, el segon, l'any 1675, per part de tropes franceses (Badia 1978, 134).

Per acabar amb aquesta breu exposició de dades que es coneixen referents a la muralla cal esmentar el testimoni oral de Joaquim Malé Isern⁴, recollit per Lourdes Boix (Boix 1994). En referència a les muralles afirma recordar els noms propis de les portes de la muralla que serien els següents: l'entrada del Portal, al pany oest de la muralla (l'única que es conserva avui en dia); l'entrada o porta de Miranda⁵, que caldria situar-la al pany sud, vora el castell; i l'entrada del Fortí, que se situa, com diu el mateix testimoni, «on avui hi ha un pou» (que avui dia encara existeix) referint-se a un punt perdut, gairebé la cantonada entre els panys nord i oest de la muralla. Aquest nom, «entrada del Fortí», que és certament enigmàtic, permet planejar la possibilitat que la fortificació planejada parcialment, durant el segle XVIII es construís parcialment o almenys restés en el

2 La transcripció i traducció més recent de la inscripció resa així: «Aula iacebat hec longis neglecta ruinis / nomine Martini dudum sacrata beati. / Cu(m) ter trecentos bis denos ter quoque b[is]inos / corporeos lh(esu) s annos Chr(istu)s haberet. / Coeperat annis ter quinis indicio volvi / bi[is]sq[ue] quaterdenis Karolus regnabat in annis. / Tunc comes hanc Gauzbertus ovans heros renovavit / S[un]nerii proles Ermengardis de matre natus. / Septembris id(u)s pridie fine beato quievit. / Hunc pat(er) et natus parit(er) quoq(ue) [Sp(iritu)]s almus / ignoscat delicta req(u)ie(m) detque beatam. Am (en).» Que en català es pot traduir per: «Aquest temple jeia abandonat en ruïnes feia temps, consagrat al nom de Sant Martí. Quan Jesucrist hauria tingut, comptant en anys corporis, Tres vegades vegades tres-cents dues vegades deu i tres vegades dos. La indicció començava a comptar tres vegades cinc i Carles regnava en els anys que feia dues vegades catorze. Aleshores renovà aquesta el comte Gausbert, heroi triomfant, De la nissaga de Sunyer, fill d'Ermengarda, mare seva. El dia abans dels idus de setembre (= 12 de setembre) reposa en un final benaurat. Que el Pare, el Fill i també l'Esperit vivificant li perdonin els pecats i li donin un repòs benaurat. Amén.» (Cobos, Tremoleda, Vega 2010, 56).

3 *Castrum et villam d'Empúries*. Cita recollida al *Gesta comitum Barcinonensium*

4 En una sèrie d'entrevistes conduïdes per Lourdes Boix i publicades als *Fulls d'Història Local de l'Escala* amb el títol «Records d'Empúries» es va entrevistar Joaquim Malé Isern, nascut al 1907 a Empúries i que visqué part de la seva vida a Sant Martí. Parlant de temes que en cap cas tenen a veure amb les muralles o amb la història del poble Joaquim Malé va treure a rel·luir els noms de les portes del recinte, gràcies a això s'han pogut conservar, ja que no en resten altres testimonis escrits.

5 Destruïda durant les obres de la construcció de la casa dels Forestals a principis del segle XX.

record oral. Malauradament aquesta zona està actualment totalment remodelada. De fet, segons el plànol de Pretteisselle es constata que s'havia planejat ja un baluard en aquesta cantonada, defensat per una torre, la qual encara s'observa en la fotografia de Josep Esquirol (veure *infra*).

Cal també remarcar que, segons les fonts orals i també les evidències conservades, hi havia una altra porta a la muralla, tapiada ja d'antic (Boix 1994, 382), situada més o menys a la part central del pany nord de la muralla, molt a prop de la zona excavada durant la intervenció de l'any 2021. Aquesta porta es podria emmarcar, encara que a dia d'avui és difícil saber-ho del cert, en la reforma plantejada per Pretteisselle, ja que la seva relació sembla coincidir amb la del revellí que dibuixà en el plànol.

Per acabar, destacarem el registre fotogràfic que va deixar Josep Esquirol⁶, qui va capturar diferents punts d'Empúries, l'Escala i Sant Martí. Les imatges permeten apreciar que (fig. 3) a principis del segle xx es conservaven encara dues torres al pany oest de muralla, una d'elles situada a l'angle nord-est (on Malé parlava de l'entrada del Fortí) i, l'altra, a la zona més o menys central del pany. Aquesta última actualment encara es manté però està en molt més mal estat que quan Esquirol va capturar la instantània. Cal remarcar, especialment, que la torre que es veu en aquesta fotografia, a l'angle nord-est de la muralla, està ja clarament representada també al plànol de Pretteisselle (fig. 2).

Fig.3. Detall del pany oest de muralla de Sant Martí en una fotografia de Josep Esquirol. Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries.

Les intervencions d'Emili Gandia

A més de les dades referents a les fonts escrites, majoritàriament medievals i modernes, i recollides per historiadors contemporanis, així com els testimonis orals sobre la muralla de Sant Martí procedeix ara començar a desglossar la informació arqueològica obtinguda al llarg de les diferents intervencions realitzades a partir dels inicis del segle xx i fins l'actualitat.

Gràcies a la documentació aplegada per Emili Gandia en els diaris de les excavacions d'Empúries coneixem algunes de les afectacions realitzades a les muralles de Sant Martí d'Empúries⁷ durant les primeres dècades del segle xx. En una obra monogràfica sobre Sant Martí d'Empúries i la seva recerca arqueològica (Aquilué *et al.* 1999) es varen reunir tots els testimonis recollits per Emili Gandia referents a Sant Martí; en aquest treball se sintetitzen tots els que afecten directament les muralles, ja que les informacions aplegades per l'aleshores responsable dels treballs de camp a Empúries posen de manifest que fou en aquest moment quan es va destruir gran part de la muralla que avui dia

6 Sobre la vida i obra de Josep Esquirol vegeu: Santos, Monturiol 2013.

7 Emili Gandia fou l'encarregat de les excavacions a Empúries, les primeres durant les primeres dècades del segle xx. Sobre la seva figura vegeu: Burch *et al.* 2015.

manca, i que s'efectuaren algunes troballes entre les restes de les muralles o en estructures associades.

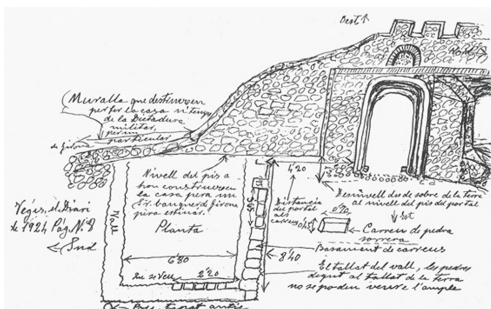
Una de les afectacions més greus i també més primerenques que va patir la muralla fou a la cantonada sud-est. Allà hi conflüen en teoria dos panys de muralla amb les estructures defensives pròpies del castell comtal d'Empúries (avui dia gairebé destruït del tot). En aquesta zona, la construcció de l'edifici dels enginyers forestals de l'Estat va destruir tant la muralla com bona part del castell, com queda patent en els diaris de Gandia (Aquilué 1999, 37-38; Gandia 1936, 266-275) i també en la comparació amb fotos antigues del sector (vegeu fig. 4).

Fig. 4. Fotografia de Josep Esquirol on s'aprecia l'estat de les muralles i de les estructures defensives del castell comtal abans de la construcció de la casa dels enginyers forestals. Fotografia de Josep Esquirol. Font: MAC-Empúries.

No menys importants són les afectacions a la cara nord de la muralla que es varen fer entre els anys 1912 i 1936 per diferents raons. L'any 1920, Emili Gandia deixa testimoni de la destrucció d'una part del pany est de la muralla, a causa de la construcció d'un domicili particular (Aquilué 1999, 23; Gandia 1920, 210). D'aquest mateix pany, cal remarcar que durant unes altres obres, Emili Gandia destaca la troballa de materials i blocs de pedres pertanyents a unes edificacions més antigues, reutilitzats i lligats amb morter en les construccions més recents (Aquilué 1999, 27-28; Gandia 1924, 233-235). També notable fou la destrucció feta l'any 1929, quan s'enderrocà tota la part superior del pany nou a petició d'un veí que al·legava que l'alçat de la muralla li impedia veure el mar (Aquilué 1999, 36; Gandia 1936, 244-245). Aquesta es sense dubte la raó per la que actualment tota aquesta zona estigui tan afectada i no conservi en cap cas el pas de ronda, els merlets ni les espitlleres.

Fig. 5. Detall del croquis de l'estructura documentada per Emili Gandia davant de la porta del pany oest de muralla, que es pot reconèixer clarament per la fornícula situada a la part superior i conservada encara avui dia. Font: MAC-Empúries, diari excavacions d'Emili Gandia (Gandia 1923, 142-143).

Per acabar amb aquest sector cal destacar la possible existència d'una torre, concretament gairebé al punt de confluència entre els panys de muralla nord i est. Es tractava d'una estructura feta amb morter i pedres no massa grosses, que Emili Gandia identifica amb una possible torre medieval, si bé destaca l'absència de materials que permetin datacions sòlides (Aquilué 1999, 36; Gandia 1936, 240). Aquesta torre o estructura defensiva apareix representada ja al plànol de Pretesseille i sembla clar que era una estructura preexistent a la planificació de la fortalesa del segle XVIII (fig. 2).

Per últim, cal remarcar una intervenció que va poder efectuar Emili Gandia l'any 1925 just al sud del portal del pany oest de la muralla. En aquest espai es va poder descobrir una estructura quadrada (fig. 5), associada a la troballa de ceràmica de reflex metàl·lic (Aquilué 1999, 25-26; Gandia 1923, 142-143). Amb molt bon criteri, Emili Gandia afirma que no hi ha cap prova per determinar la funcionalitat d'aquest espai.

En aquesta mateixa intervenció, que de fet era propiciada per la construcció d'un habitatge particular, els obrers van

destruir part del pany oest de muralla (fig. 6). Durant la destrucció d'aquest tros de muralla aparegueren diverses armes que Emili Gandia situa al segle XVIII, concretament un petit canó i diversos arcabussos (fig. 7).

D'entre les informacions més rellevants sobre la muralla que es poden extreure del diari de Gandia, destacarem la troballa d'aquest petit canó així com un possible edifici associat a la porta oest i la possible torre situada a la zona nord de la muralla. No obstant això, el fet que malauradament tant els materials recuperats com també les estructures estiguin avui desaparegudes, obliguen a prendre aquestes informacions amb certes precaucions.

Fig. 6. Fotografia on s'observa la muralla oest enderrocada (Gandia 1923, 145). Font: MAC-Empúries.

Les excavacions de Martín Almagro

Especialment interessants per al propòsit d'aquest article són els treballs que M. Almagro va dur a terme a principis dels anys seixanta del segle passat al solar situat al nord de l'església de Sant Martí. D'aquesta intervenció, ens interessa destacar la troballa de l'estructura defensiva d'una torre circular, exempta i segurament coetània al traçat altmedieval de la muralla.

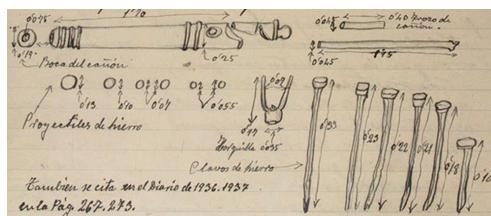

Fig. 7. Detall del canó, projectils esfèrics, suport de forquilla per a arcabús i claus de ferro de mides diverses recuperats per Emili Gandia, extret del seu diari d'excavacions (Gandia 1925, 102). Font: MAC-Empúries.

Segons el registre arqueològic efectuat, aquesta torre presentava una rasa de fonamentació molt ben definida en el moment de ser excavada. Aquesta rasa s'apreciava tant estratigràficament com també en el propi parament de la torre, on la part que anava vista estava revestida amb morter mentre que la fonamentació no (Almagro 1964, 37-38). La construcció d'aquesta torre s'ha de situar, segons Almagro, al segle X. La base principal per aquesta afirmació és la ceràmica que documentà en l'estrat tallat per la torre, que era principalment ceràmica espatulada i ceràmica grisa medieval (Almagro 1964, 40). Un altre element que avala aquesta datació és l'existència d'una necròpolis posterior, de tombes de pedres i lloses de pissarra (Almagro 1964, 37-38). D'aquest tipus de necròpolis, que es poden datar en els segles XI i XII, en coneixem un exemple pròxim documentat recentment a redós de Santa Margarida d'Empúries. Es tracta d'un conjunt de tombes d'aquesta mateixa tipologia, amb grans pedres i tapades amb lloses de pissarra, que segons una datació per carboni14 se situava en aquests mateixos segles. El fet que les tombes descobertes per M. Almagro respectessin la torre, permet suggerir que la seva construcció fou anterior al cementiri.

Considerant aquest mateix argument, M. Almagro data la torre entorn de l'any 914, d'acord amb la reconstrucció de l'església (Almagro 1994, 91). Certament és lògic imaginar que després de la destrucció que va patir Sant Martí d'Empúries

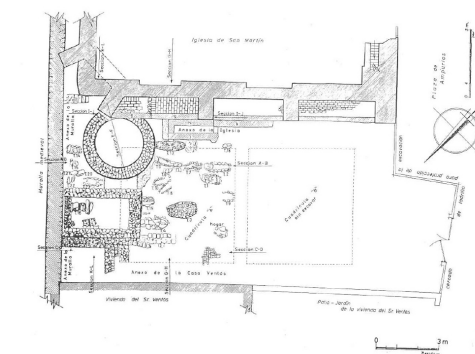

Fig. 8 Plànol de la excavació que es va dur a terme l'any 1962 a Sant Martí d'Empúries (Almagro 1964, Plano 1).

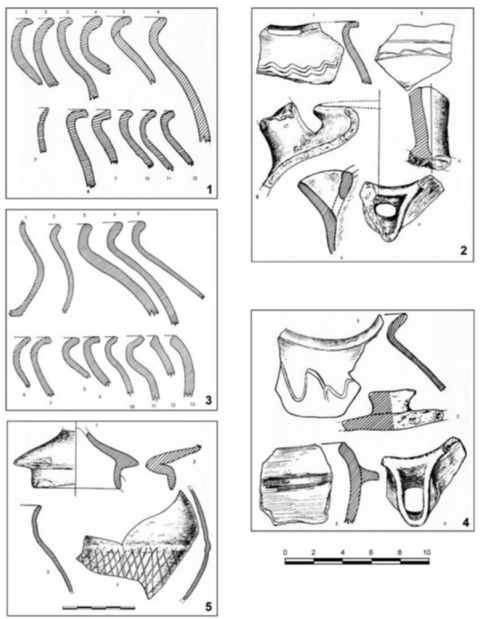

Fig. 9. Ceràmica documentada per Martín Almagro: olles de grollera i sitres espatulades anteriors al segle x (fase III) i de principis d'època carolíngia (fase IV), procedeixen de l'excavació de 1962-63 (Almagro 1964, fig. 6-10).

en aquest moment fos necessari reconstruir l'església i reforçar la façana marina de la vil·la, situant una torre exempta darrere el traçat de la muralla. Queda força clar que aquesta torre era exempta i que el traçat de la muralla anava, com encara va avui, per davant d'aquesta torre.

La vida d'aquesta estructura hauria acabat l'any 1507, quan es va edificar la nova església de Sant Martí, que destrueix la torre amb els seus nous contraforts (Almagro 1964, 90-91). El que no queda clar és si aquesta estructura va mantenir, però, la seva funció defensiva fins aquest moment.

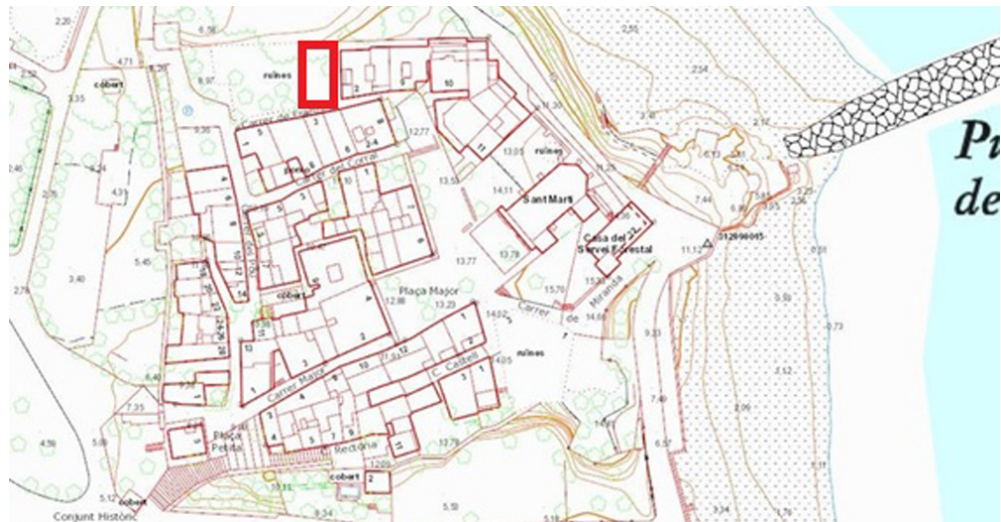
De la intervenció efectuada per Martín Almagro en podem deduir, a partir dels materials ceràmics recuperats, que l'edificació d'aquesta estructura defensiva data del segle x (Almagro 1964, 36-42; Tremoleda, Castanyer, Santos 2021, 80-82, fig. 4). Com a hipòtesi, hom pot suggerir que en el marc de la reforma general de la vil·la realitzada l'any 914, quan es basteix una nova església,

també es reforcessin les estructures defensives de la ciutat, afegint almenys aquesta torre circular. Evidentment es desconeix si hi hagué afectacions en la muralla o reparacions de la mateixa.

L'EXCAVACIÓ DEL 2021 CONTEXT ESTRATIGRÀFIC I PROPOSTA DE DATACIÓ DE LA FONAMENTACIÓ DEL PANY NORD DE LA MURALLA

Finalment, descriurem les dades que s'han pogut obtenir en l'excavació d'un total de quatre sondejos en una parcel·la del carrer de la Francesa (fig. 10). D'aquesta intervenció es destacarà principalment el sondeig 1, que és el que afectà directament la muralla de Sant Martí.

Fig.10. Plànol on s'observa la parcel·la intervinguda en l'excavació del 2021. Font: <http://www.icc.cat/vissir3>

Durant aquesta intervenció arqueològica es van poder documentar també diferents espais pertanyents a una casa d'època moderna, com ara un dipòsit, una premsa d'oli i un obi per alimentar els animals. Per sota de les estructures de la casa moderna aparegueren possibles sitges medievals o tardoantigues i, encara més avall, s'albiraren restes de nivells grecs, així com de l'edat del bronze.

El sondeig 1 es va dur a terme en un espai situat entre la muralla i el mur de tanca nord de l'antiga casa moderna. Es va plantejar inicialment amb unes dimensions d'uns 3 metres de llarg i 1,20 d'ample. Aquesta excavació va permetre, com s'exposarà tot seguit, proposar una possible datació de la fonamentació del pany nord de la muralla de Sant Martí.

La seqüència estratigràfica registrada en aquest sondeig comença amb un primer estrat, d'uns 40 centímetres de potència (10002), que s'entregava tant a la muralla com també al mur de límit de la casa moderna. Aquest estrat es diposita doncs amb posterioritat a la muralla i podria correspondre al nivell de circulació de la casa moderna. El material que aportà fou molt divers, i s'hi trobà ceràmica d'època moderna, com per exemple ceràmica vidrada monocroma, vidrada de cuina, però barrejada amb material medieval (ceràmica blau valencià) i també d'època tardoantiga (sobretot àmfora africana), així com material residual més antic. En general, la presència de materials de períodes diversos s'avindria amb la interpretació estratigràfica d'un estrat de terres remogudes per anivellar l'espai, segurament per elevar el nivell de circulació fins a la cota de circulació de la casa. Per sota d'aquest estrat se'n documenta un altre, que igualment interpretem com anivellació. El material encaixa amb una cronologia moderna, encara que poc precisa, ja que la ceràmica és poc determinant com a element cronològic (melat, pisa blanca). Es tracta, doncs, de dos estrats que senzillament serviren per elevar la cota de circulació, segurament preparant l'edificació de la casa moderna.

Una vegada excavats aquests dos nivells s'identificà un tercer estrat (UE 10004) que tenia la superfície superior molt plana i uniforme, de color gris i ben compactat. Es tractava d'un paquet de terres de més o menys 1,20 de potència que, un cop excavat, va permetre veure un canvi clar en el de parament a la muralla, que marcava la diferència entre la part vista i la fonamentació. A partir de la cota superior de l'estrat, el parament de la muralla estava fet amb pedres i abundant morter, encara adherit a la part exterior, fet que demostrava que tota aquesta part inferior s'havia fet omplint totalment la rasa de fonamentació (UE 10014) (fig. 12).

En aquest estrat (10004), que s'interpretà com un nivell de circulació, també s'hi va documentar parcialment una sitja. L'excavació de 10004 ha aportat un volum de material que dibuixà un context més clar que el dels estrats superiors. Malgrat que presenta una amalgama de materials antics, com la ceràmica africana clara D, ceràmica de la costa catalana, ceràmica campaniana A i B i ceràmica de vernís

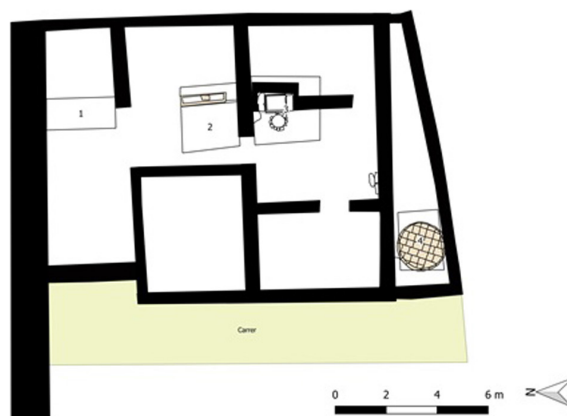
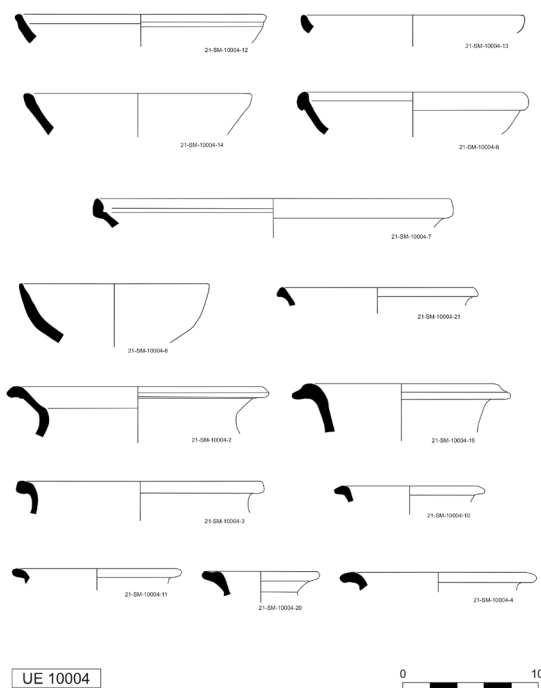

Fig.11. Planta general de la intervenció efectuada al c/Francesca s/n durant l'hivern del 2021, amb la situació dels sondejos arqueològics. Com es pot apreciar, el sondeig 1 s'adossa a la muralla medieval de Sant Martí.

Fig.12. Detall fotogràfic de l'excavació del sondeig 1 al pany nord de la muralla de Sant Martí. Es pot apreciar la diferència entre l'alçat vist de la muralla i la part inferior, corresponent als fonaments, que baixen fins a la roca natural.

Làmina 2, 2 a 4 - Vores de grisa comuna medieval; 6- Escudella de blau valencià; 7- Africana D Hayes 104A; 8- Africana D Hayes 99C; 9- Africana D Atlante 403; 10 i 11- Gerres de ceràmica grisa de la costa catalana; 12- Campaniana B Lamboglia 1; 13- Campaniana B Lamboglia 2; 14- Campaniana A; 19 a 21- Formes diverses de comuna indeterminada.

Fig.13. Detall d'alguns materials de l'estrat 10004.

negre diversa, queda molt ben acotat a un límit del segle xv. Això es deu sobretot a la pisa valenciana i pisa catalana que s'hi van trobar (fig. 13). Això en suma a ceràmica d'època baixmedieval envernissada de color verd, i abundant ceràmica comuna medieval dibuixa un gruix de material de la segona meitat del segle xiv, principis del xv. A més, cal destacar que a diferència dels estrats superiors no es trobà material més modern. D'aquesta manera es pot datar l'estrat i també la construcció d'aquest pany de muralla, ja que la rasa constructiva parteix d'aquest nivell. L'estrat s'hauria dipositat en una cronologia no posterior a finals del segle xiv i principis del xv, per tant la muralla ha de ser posterior a aquest moment, però el més plausible és que efectivament sigui del segle xv en el context posterior a la guerra civil catalana. Com s'ha exposat en aquest treball (vegeu *supra*) a finals del segle xv se sap que part de la muralla es va refer o construir de nou.

L'excavació dels nivells inferiors va permetre descobrir tot el parament de la fonamentació de la muralla. Per sota de l'estrat tallat per a la seva construcció s'identificà un estrat que, tot i els pocs materials recuperats, semblaria

haver-se format en època tardoantiga, si fem cas d'una ceràmica africana Clara D de la forma Hayes 80 (400-500 dC), i alguns fragments d'àmfores africanes i ceràmica comuna i de cuina que podria ser d'aquest mateix moment. Per sota d'aquest estrat es descobrí un nivell d'ús i un paviment o nivell de circulació. La cronologia dels materials d'aquests estrats, com ara unes vores de ceràmica africana clara C i D (Hayes 50B i Hayes58B) se situa ja en el segle iv dC. Cal remarcar també que és en aquest punt, just per sobre de la roca natural, on la muralla queda finalment penjada, amb un tram de més de 6 metres d'alt vist entre fonamentació i alçat. Per sota d'aquesta cota només es documentà un darrer nivell dipositat sobre la roca natural amb materials que fan pensar amb freqüentacions de l'edat del ferro.

D'aquesta manera s'observa com tota l'estratigrafia antiga, que en aquest punt de Sant Martí sembla ser principalment tardoantiga, està tallada per la construcció del pany de muralla nord. Aquest fet presenta una evidència i és que l'estratigrafia tardoantiga hauria seguit en direcció nord cap a fora de l'actual traçat de la muralla. Si bé no podem afirmar-ho amb tota certesa per manca d'excavacions a fora de la muralla, sembla ser que el tancament tardoantic, si és que existia, no coincidiria, almenys pel nord, amb el pany d'època medieval.

Igualment rellevant és el fet que no s'hagin documentat nivells d'època grega, saltant directament des de la tardo-antiguitat a l'època del bronze. Aquest fet és encara més remarcable si considerem que en un solar molt proper, gairebé al davant de l'excavat, es va documentar una important seqüència d'època grega (Aquilué *et al* 2002, 301-327). Aquest fet podria suggerir un tancament més reulat i una no-ocupació de l'espai sota l'actual pany nord de la muralla en aquest període.

Vistes les evidències arqueològiques es proposa datar aquest pany de muralla del segle xv. Cal esmentar que, de la mateixa manera com passava amb la torre descrita per Almagro, es va a buscar la roca natural per fonamentar la muralla, que durant la realització del sondeig va poder ser vista sencera des de la seva fonamentació fins als merlets.

CONCLUSIONS

A partir dels arguments que s'han anat exposant al llarg d'aquest treball podem concloure que les muralles de Sant Martí d'Empúries perderen bona part del seu traçat a causa de les intervencions que es dugueren a terme principalment a principis del segle xx. D'entrada, sembla plausible imaginar que el traçat de les muralles que avui ha perviscut és el resultat d'una llarguíssima seqüència d'ocupació, que podem remuntar a l'edat de ferro i que, de forma ininterrompuda, s'ha mantingut fins als nostres dies. Tot i les excavacions arqueològiques efectuades en diferents punts del nucli, el coneixement dels recintes defensius corresponents a les etapes més antigues és encara avui el que planteja més interrogants. Ara per ara, només podem fer esment d'unes poques evidències relatives a un mur de blocs de pedra sorrenca rectangulars descoberts en les excavacions del solar situat al nord de l'església, atribuïdes, al nostre entendre sense dades prou concloents, a una possible muralla baix-imperial.

En qualsevol cas, sembla clar que el testimoni arqueològic més antic conegut sobre la muralla, correspon a una torre de defensa de planta circular i exempta del segle x, situada just al nord de l'església de Sant Martí (Almagro 1964, 37-38).

Les fonts escrites i epigràfiques referents a Sant Martí il·lustren diferents conflictes i episodis bèl·lics que afectaren algunes estructures defensives i algunes edificacions singulars del nucli. En aquest sentit, són especialment rellevants les excavacions dutes a terme durant l'hivern del 2021, que han permès datar del segle xv una part del pany nord de muralla, almenys la seva fonamentació, ja que seria possible que l'alçat hagués patit remodelacions posteriors. De confirmar-se aquesta cronologia, hom podria relacionar aquesta data amb la reconstrucció de les muralles que Joan II ordenà a Pere Torroella, precisament a finals del segle xv.

En síntesi, sabem que la muralla de Sant Martí deuria tenir en època medieval vora 450 metres de traçat que encerclaven el poble. En el seu pany oest hi havia dues torres, així com la porta anomenada Portal, visible encara avui dia; recordem que associada a aquesta porta es descobrí una estructura quadrada incerta; d'aquest mateix pany en prové també la troballa d'un petit canó, que es deuria instal·lar al segle xviii per defensar el poble. El pany sud de la muralla, avui dia completament perdut, només es pot intuir a partir de la planimetria de E. Pretteseille, qui el dibuixa seguint una línia força irregular i amb una projecció d'un bastió (que no sabem si es va construir). A la cantonada entre els panys sud i est hi havia hagut el castell comtal de Sant Martí que, com hem exposat, disposava d'una estructura defensiva pròpia i cobria l'anomenada porta de Miranda. Tant la porta com bona part del castell foren destruïts a principis

del segle xx. El pany est, malgrat les seves múltiples afectacions, presenta una possible torre en la seva cantonada amb el pany nord i, al solar del costat de l'església, un parament amb blocs reaprofitats de construccions més antigues. Recordem que són aquests blocs els que han donat peu a interpretacions que plantegen una muralla més antiga, d'època baix-imperial i hel·lenística, la qual per ara no es pot contrastar arqueològicament. Finalment, el pany nord, datat arqueològicament gràcies a la campanya del 2021 del segle xv, presenta una porta petita tapiada, i una altra, la porta del Fortí, en la cantonada on es troba amb el pany oest. Aquesta porta estava també protegida per una torre.

Malgrat que el coneixement de la història de les muralles de Sant Martí d'Empúries és encara avui molt incomplet, les excavacions arqueològiques i la seva contextualització amb les fonts textuais, així com també el recull de plànols i documentació diversa, han començat a proporcionar ja uns resultats preliminars, caldrà esperar els treballs futurs per poder confirmar, rectificar i ampliar el punt de partida que acabem d'exposar.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO, M. 1964, *Excavaciones en la Palaiapolis de Ampurias*, EAE 27, Madrid.
- AQUILUÉ, X. (dir.) 1999, *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya Empúries.
- AQUILUÉ, X. 1999, Història de les investigacions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries, AQUILUÉ, X (dir.) *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya Empúries, 17-50.
- AQUILUÉ, X., BURÉS. L. 1999a, La ciutat en l'antiguitat tardana: fase V, AQUILUÉ, X (dir.) *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya Empúries, 389-422.
- AQUILUÉ, X., BURÉS. L. 1999b, L'Empúries del període medieval: FASE VI, AQUILUÉ, X (dir.) *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya Empúries, 423-448.
- AQUILUÉ, X., BURÉS. L. 1999c, Empúries en època moderna (Fase VII) i contemporània (Fase VIII), AQUILUÉ, X (dir.) *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya Empúries, 449-468.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA. 2002, Nuevos datos acerca del hábitat arcaico de la "Palaiá Polis" de Emporion, *Pallas*, 58, 302-327.

- BADIA, J. 1978, *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, vol II-A, Girona : Diputació provincial de Girona.
- BURCH, J., CASANOVAS, À., CASTANYER, P., MONTURIOL, J., MARIA, J., OLIVERAS, C., PAGÈS, M., ROVIRA, J., SANMARTÍ-GREGO, E., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 2015. *Emili Gandia i la conservació del patrimoni cultural a la Catalunya de començament del segle XX*. Girona : Documenta Universitaria.
- BOIX, L. 1994, Records d'Empúries 1 i 2, *Fulls d'Història Local*, 44, 378-400.
- CASTELLS, R., CATLLAR, B., RIERA, J. 1994, *Ciutats de Girona : catàleg de plànols de les ciutats de Girona des del segle XVII al XX*, Girona : Ajuntament de Girona.
- COBOS A., TREMOLEDA, J. VEGA, S. 2010, *L'epigrafia medieval dels comtats gironins. II. El comtat d'Empúries*, Figueres: Brau Edicions.
- MARCA, P. de, 1965 *Marca Hispànica. (O País de la frontera hispànica). Versió catalana de Joaquim Icart*, Barcelona : Llibreria Josep Sala i Badal.
- GANDIA, E. 1920, *Diari d'excavació arqueològica* (inèdit) fons Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries.
- GANDIA, E. 1923 *Diari d'excavació arqueològica* (inèdit) fons Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries.
- GANDIA, E. 1924 *Diari d'excavació arqueològica* (inèdit) fons Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries.
- GANDIA, E. 1925 *Diari d'excavació arqueològica* (inèdit) fons Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries.
- GANDIA, E. 1936 *Diari d'excavació arqueològica* (inèdit) fons Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries.
- NOLLA, J.M. 1993, Ampurias en la Antigüedad tardía. Una nueva perspectiva, *Archivo Español de Arqueología*, 66, 207-223.
- NOLLA, J.M., TREMOLEDA, J. (coord.) 2015, *Empúries a l'antiguitat tardana*, Monografies Emporitanes XV, Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya Empúries.
- SANTOS, M., MONTURIOL J. (coord.) 2013, *Josep Esquirol fotògraf d'Empúries*, L'Escala: Ajuntament de l'Escala, Museu d'Arqueologia Empúries.
- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P., SANTOS, M. 2021, Les esglésies d'Empúries, *II Congrés de l'Espai Català Transfronterer (CECT), FAT, Publicació Digital de Divulgació Científica*, Institut d'Estudis Empordanesos, Figueres, 74-102.

Webgrafia

<http://www.icc.cat/vissir3>

